

Регіональна політика і територіальний розвиток

<https://doi.org/10.36818/1562-0905-2025-2-1>

УДК 711.4+364.122.5

JEL R10, R58, R11

Н. М. Лисяк, О. І. Карий

Процеси трансформації та моделі просторового розвитку деокупованих територій

Досліджуються процеси та трансформаційні зміни на деокупованих територіях. Обґрунтовуються підходи до їх відновлення і просторового розвитку. Акцентовано на нормативно-правових вимогах функціонування деокупованих територій. Охарактеризовано методику аналізу, оцінювання та обґрунтування рішень стосовно деокупованих територій, що передбачає структуризацію системи в розрізі п'яти детермінант (просторових, економічних, соціальних, часових, управлінських) та їхніх взаємозв'язків і взаємодій. На прикладі кількох громад охарактеризовано основні трансформації, що відбулися на деокупованих територіях. Оцінка ситуації та основних змін на деокупованих територіях урахує такі інтегральні характеристики, як продуктивна спроможність, безпечність та інклюзивність середовища, соціальні процеси та рівень життя, фінансова залежність і бюджетна політика, нематеріальні трансформації та наслідки війни. Визначено пріоритети розвитку деокупованих територій: інвентаризація та систематизація даних, посилення стійкості регіону та організації безпеки середовища, напрацювання механізмів територіального співробітництва, інтенсифікація проектних робіт з оновлення містобудівної документації та розроблення комплексних планів просторового розвитку, а також стимулювання економічної активності.

Ключові слова: деокуповані території, деокупація, російська агресія, просторовий розвиток, післявоєнне відновлення, територіальні трансформації, наслідки війни, регіональна політика.

Формулювання проблеми. Відновлення деокупованих територій України стикається з низкою системних викликів, пов'язаних із відсутністю цілісного державного підходу та надмірним акцентом на точковій відбудові інфраструктури. Хоча є окремі ініціативи та міжнародне сприяння, їхня ефективність обмежена через фрагментарність і недостатнє врахування специфіки громад. Деокуповані території мають різний ступінь руйнувань (від 50% до повного знищення інфраструктури), різні ресурси та тривалість окупації, що робить універсальні підходи неефективними. Також громади володіють інформацією про власні потреби, але за ефективним розв'язанням поточних проблем громади може стояти втрата стратегічних орієнтирів, які важливі для довгострокових цілей просторової організації та розвитку територій.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження процесів на деокупованих територіях і пошук підходів до відновлення цих територій здійснюють науковці різних сфер – регіоналісти, землевпорядники, економісти, екологи, управлінці. Науковці зосереджені на таких питаннях: фінанси та фінансування відбудови [1; 2]; соціальні проблеми та стійкість місцевих спільнот (соціальна сумісність і соціальна відповідальність мешканців і переміщених осіб) [3; 4; 5]; напрями підвищення продуктивної спроможності економіки регіонів [6; 7]; використання світового досвіду відбудови зруйнованих територій в умовах України [8; 9]; екологічні наслідки та відновлення природоохоронного фонду [10-12]; збереження і відновлення знищеної спадщини [13]; моделі державної підтримки деокупованих територій [14]. Вагомий інтерес становлять дослідження нематеріальної сутності російсько-української війни, її наслідків і просторового прояву, обґрунтування підходів до ревіталізації зруйнованого й визначення просторового майбутнього України [12].

© Н. М. Лисяк, О. І. Карий, 2025.

Автори дослідження спрямовують свої зусилля на ідентифікацію, систематизацію та аналіз проблем деокупованих територій з позиції стохастичності подій, процесів та явищ, виходу за межі питань пошкоджень або відбудови об'єктів на цих територіях і розгляду їх у ширшому контексті проблем повернення до життя.

Метою статті є дослідження процесів і трансформаційних змін та обґрунтування підходів до відновлення і просторового розвитку деокупованих територій у контексті нових реалій і завдань відновлення.

Вирішувалися такі завдання: охарактеризувати законодавчо-правові вимоги функціонування деокупованих територій; обґрунтувати методику аналізу та оцінювання стану деокупованих територій і процесів, що на них відбуваються, з позицій системності; охарактеризувати й оцінити зміни й основні трансформації на деокупованих територіях у контексті нових реалій та завдань відновлення; обґрунтувати пропозиції щодо відновлення та просторового розвитку деокупованих територій.

Основні результати дослідження. Оскільки чинні нормативно-правові акти не містять чіткого визначення терміна «деокуповані території», потребує уточнення правовий статус деокупованих територій відповідно до чинного законодавства України. Водночас у Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [15] дається визначення таких термінів: *«тимчасово окупована територія»* – частина території України, де збройні формування та окупаційна адміністрація Російської Федерації здійснюють фактичний контроль; *«деокупація»* – комплекс державних заходів, спрямованих на повне усунення збройних формувань і окупаційної адміністрації Російської Федерації з тимчасово окупованої території України та відновлення загальної юрисдикції України, включно з відновленням конституційного ладу і правопорядку.

Зміна статусу території з тимчасово окупованої на деокуповану має правові наслідки, що передбачають відновлення загального ефективного контролю України на цій території (повернення території під юрисдикцію України та відновлення конституційного ладу), утворення військових адміністрацій та їхніх структурних підрозділів, а також надання певним категоріям фізичних і юридичних осіб пільг, додаткових гарантій і відстрочок. Крім того, передбачаються окремі форми контролю за громадським порядком, зокрема в межах законодавства України про соціальну захищеність осіб з інвалідністю [16].

Окупація територій України супроводжувалася не лише встановленням незаконного контролю над відповідними територіями, але й демонтажем української системи управління. Було припинено надання публічних послуг, зруйновано інституційну спроможність органів влади. Крім того, території, які перебували під окупацією, стали відомими як місця скоєння воєнних злочинів російськими окупаційними військами. Окупація супроводжувалася системним морально-психологічним і фізичним терором проти цивільного населення, цілеспрямованим знищенням інфраструктурних об'єктів – підприємств, електростанцій, систем водопостачання, зв'язку, транспорту, комунальної техніки. Атаки на інфраструктуру та критично важливі об'єкти стали засобом тиску на цивільне населення, використовувались як інструмент контролю та терору. Мета – створення нестерпних умов життя та впливу на свідомість громадян України. Поширеною практикою з боку російських військових стали мародерство та пограбування. Мешканці тимчасово окупованих територій нерідко опинялися без доступу до товарів першої необхідності, а також у своєрідному інформаційному вакуумі: українські канали телебачення та радіомовлення були

вимкнені. Населення таких територій зазнало серйозної травматизації, втрати почуття безпеки, а подекуди – примусової русифікації, адже російська федерація, проголосивши своєю метою так звану денационалізацію України, розв'язала екзистенційну війну проти української ідентичності, відкрито декларуючи знищення української державності та нації. Тривалість окупації прямо корелює з масштабом змін на територіях: що довше вона тривала, то глибшими були деструктивні процеси.

Війна провокує також зміни нематеріального характеру, що охоплюють зміни в якості людського потенціалу, системі знань, цінностях, суспільних процесах та у структурі просторової ідентичності. На думку авторів [12], нематеріальний феномен глибший за економіку чи соціологію, це вищий порядок сенсів порівняно з інфраструктурою чи містобудуванням. Що вища цінність нематеріального, то тривалішою і жорстокішою буде війна, тому чітко обґрунтовані та вчасно (до завершення війни) проведені просторові трансформації можуть змінити моделі майбутнього держави.

Підкреслимо, дослідження процесів і трансформаційних змін деокупованих територій має враховувати всі особливості, зокрема тривалість окупації, рівень руйнувань і близькості до зони активних бойових дій, зміни в соціально-економічній сфері та просторі територій.

Принципове значення для аналізу стану і процесів деокупованих територій має система показників і спосіб отримання вихідних даних. Джерелом інформації стали оновлені стратегії та програми розвитку громад, регіонів і держави, плани відновлення громад, містобудівна документація. Методика дослідження передбачала виявлення п'яти груп детермінант (просторова, соціальна, економічна, управлінська, час), а також важливі причинно-наслідкові зв'язки і взаємодії між детермінантами. Це дало змогу перейти до повного синтезу й узагальнення трансформаційних процесів і явищ на деокупованих територіях. Оцінювання ситуації на досліджуваних територіях здійснили, ураховуючи такі інтегральні характеристики: продуктивна спроможність, безпечність та інклюзивність середовища, соціальні процеси та рівень життя, фінансова залежність і бюджетна політика, нематеріальні трансформації та наслідки війни. Для оцінювання процесів, що відбуваються на деокупованих територіях, були застосовані експертні методи (включно з фаховими інтерв'ю та аналітичними сесіями), соціологічні дослідження (опитування мешканців і представників місцевої влади), а також рейтингові підходи. Важливу роль відіграли параметри якості, що дають змогу оцінити кількісні та якісні аспекти змін, які є важливими для кінцевого результату.

Для діагностики трансформаційних процесів і змін на деокупованих територіях використано приклад Великоолександрівської, Нововоронцовської, Кочубеївської і Галицинівської територіальних громад. У період з 10 березня по 9 листопада 2022 року зазначені громади перебували під тимчасовою окупацією. Лінія фронту в цей період орієнтовно пролягала по лінії Миколаїв – Снігурівка – Велика Олександрівка (Херсонська область) – Високопілля – Нововоронцовка. [17].

Географічно досліджувані громади розташовані в межах степової фізико-географічної області на правобережжі річки Дніпро. На сьогодні тимчасово окупованою залишається лівобережна частина Херсонської області. Великоолександрівська, Нововоронцовська, Кочубеївська та Галицинівська територіальні громади мають спільний кордон із зонами активних бойових дій та окупованими територіями, що обумовлює підвищений рівень небезпеки та системний вогневий вплив з боку збройних сил рф. Досвід цих громад є показовим для аналізу впливу тимчасової окупації на просторову структуру,

соціальні процеси, функціонування інституцій місцевого самоврядування, а також на психологічний стан мешканців. Далі виділимо найбільш проблемні ситуації в просторі деокупованих територій з огляду на конкретні громади.

Утрата продуктивної спроможності територій є результатом низки несприятливих умов і факторів, що виникли внаслідок тимчасової окупації та бойових дій: ресурсна обмеженість, дефіцит робочої сили, логістичні бар'єри, скорочення економічної діяльності. Особливу увагу приділимо ресурсній обмеженості, яка є однією з головних проблем для відновлення територій Херсонської області, яка сьогодні – лідер серед регіонів України за кількістю замінованих земель. А Україна тепер – найбільш замінована у світі країна, адже 30% її території вкриті вибухонебезпечними боєприпасами. За площею – це більше, ніж територія Хорватії, Нідерландів, Бельгії, Швейцарії та Люксембургу разом узятих [18].

У межах досліджуваних громад ступінь замінованості варіюється від 60 до 80% території (рис. 1).

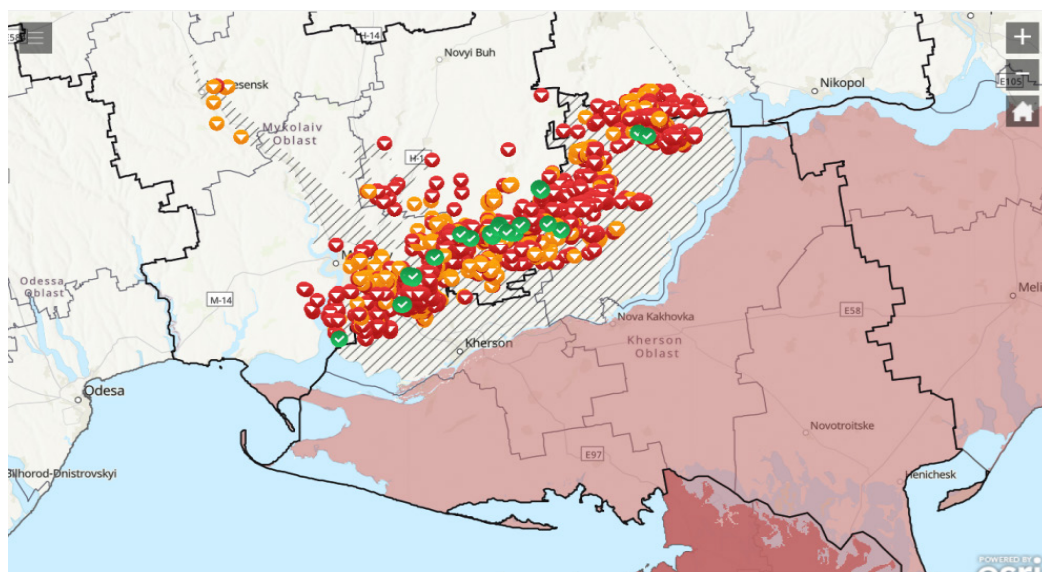

Рис. 1. Інтерактивна мапа замінованих територій Херсонської області
Джерело: [19].

Проведені екологічні дослідження наслідків воєнно-техногенного впливу на екосистему, зокрема на ґрунти в зонах активних бойових дій, підтверджують, що ґрунти на цих територіях піддаються фізико-хімічній та біологічній деградації. У результаті впливу бойових дій спостерігається формування зон підвищеного геохімічного ризику, що обумовлено забрудненням ґрунтів вибуховими речовинами та залишками боєприпасів (протипіхотними мінами, мінометними снарядами, боєприпасами, а також пошкодженою та залишеною військовою технікою), що значно ускладнює процес відновлення земель. Ситуація вкрай критична для досліджуваних громад, оскільки вони мають великий земельно-ресурсний потенціал – понад 80% становлять землі сільськогосподарського призначення. Якість ґрунтів (як показують результати бонітування ґрунту, знаходиться на рівні 20,1-34,2 бала, що є найвищим показником у регіоні) свідчить про високу родючість земель і значний потенціал для аграрного виробництва, зокрема для вирощування всіх районованих сільськогосподарських культур (рис. 2). Кліматичні умови території також сприяють аграрному розвитку, оскільки є

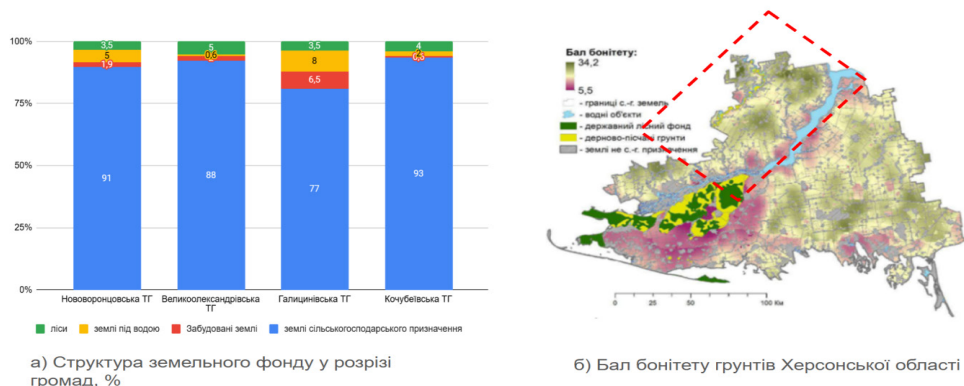

Рис. 2. Земельно-ресурсний потенціал деокупованої частини Херсонської області
Джерело: [20].

сприятливими для вирощування широкого спектра сільськогосподарських культур. Однак є значні екологічні ризики для майбутнього використання цих земель, зокрема втрати родючості ґрунтів і зниження якості сільськогосподарської продукції, що може мати довгострокові наслідки для економічної стабільності та продовольчої безпеки регіону [14]. Операції з розмінування територій вимагають значних фінансових витрат (приблизно 30 тис. грн за гектар) і тривалого часу для повного очищення земель від вибухонебезпечних предметів, що створює додаткові труднощі для відновлення сільськогосподарської діяльності на цих територіях.

Сільськогосподарський сектор на деокупованих територіях зазнає суттєвих обмежень і викликів, зокрема через уже згадане замінування та забруднення орних земель, утрату сільськогосподарської техніки, руйнування складських приміщень, дефіцит робочої сили. Одна з найбільш критичних проблем – відсутність належних умов для зберігання врожаю через пошкодження чи відсутність складських приміщень та елеваторів. Це обмежує можливості фермерських господарств накопичувати продукцію в очікуванні сприятливих змін ринкової кон'юнктури, що робить їх уразливими до коливань на ринку й залежними від поточних, часто несприятливих, цін на сільськогосподарську продукцію.

Не менш важливими є обмеження, пов'язані з логістичними бар'єрами, які суттєво ускладнюють доставку сільськогосподарської продукції до ринків збуту. Вимушене транспортування продукції в менших обсягах і з підвищеною частотою призводить до зростання витрат на логістику. Наприклад, вартість палива залишається високою через утрату доступу до ключових морських портів – Маріуполя, Бердянська, Скадовська та Херсона [21]. Це позначається на здатності аграріїв ефективно та рентабельно здійснювати постачання продукції на зовнішні та внутрішні ринки. Крім того, обмежений доступ до ринків збуту змушує сільськогосподарських виробників транспортувати продукцію в менших обсягах і з підвищеною частотою, що збільшує витрати на логістику.

Дефіцит фінансових ресурсів, необхідних для відновлення складської та логістичної інфраструктури, лише посилює кризові явища в аграрному секторі. Деякі сільськогосподарські виробники змушені розглядати припинення збирання врожаю як економічно доцільну стратегію, оскільки витрати на цей процес значно перевищують потенційні доходи від реалізації продукції.

Для мешканців деокупованих територій важливими є різноманітні компоненти безпеки, зокрема воєнна, терористична, громадська, санітарно-епідеміологічна та техногенна. Однією з основних загроз є територіальна близькість до лінії фронту, що обумовлює високу пріоритетність воєнної та терористичної безпеки, пов'язаної із систематичними обстрілами та забрудненням територій вибухонебезпечними предметами. Ситуація ускладнюється наявністю загрози громадській безпеці, зокрема через підвищений ризик диверсійно-терористичних актів з боку осіб, які незаконно перебувають на деокупованих територіях. Залишається актуальною мінна небезпека, оскільки території продовжують бути забрудненими нерозірваними боєприпасами.

Техногенна безпека виникає унаслідок руйнування інженерно-технічної інфраструктури, зокрема систем водо – та енергозабезпечення, зв'язку, появи несанкціонованих сміттєзвалищ на території громад. Одним з найбільш руйнівних інцидентів став підлив Каховської ГЕС у червні 2023 року, який не лише спричинив значні екологічні та техногенні наслідки, але й викликав дефіцит питної води. Влада була змушена шукати альтернативні джерела водозабезпечення. Для подолання цієї проблеми були здійснені заходи, зокрема буріння нових свердловин та розконсервування старих колодязів, щоб забезпечити населення постійним доступом до води. Найбільших утрат зазнали прибережні населені пункти Нововоронцовської громади, що пережили затоплення. Загрозою для безпеки мешканців територій також є недостатність укриттів і систем оповіщення.

Пошкодження транспортної інфраструктури ускладнило як оперативний доступ екстрених служб (швидкої медичної допомоги, поліції та пожежно-рятувальних підрозділів), так і логістичні процеси (зокрема евакуацію населення, транспортування поранених і постраждалих осіб) та переміщення військових підрозділів і технічного оснащення ЗСУ. Територіальна близькість громади до зони збройного конфлікту обумовлює необхідність забезпечення своєчасності надання медичних послуг (з дотриманням нормативного часу прибуття медичних бригад), зокрема шляхом постійної виїзної роботи лікарів. Натомість збільшується навантаження на заклади охорони здоров'я, що обумовлено зростанням кількості пацієнтів із травмами, пораненнями та психологічними травмами, отриманими внаслідок бойових дій. Наприклад, Нововоронцовська громада до війни обслуговувала три громади, а зараз – дев'ять [22].

Утрати населення в досліджуваних територіальних громадах у період 2022-2024 рр. становили орієнтовно 30-40% і безпосередньо пов'язані з воєнними діями та їхніми наслідками (рис. 3).

Основною причиною стало масове вимушене переміщення мешканців, передусім сімей із дітьми, до більш безпечних регіонів України або за кордон. Додатковим фактором є залучення значної частини працездатного населення, переважно чоловіків, до лав ЗСУ або інших форм безпосередньої участі в обороні держави. Окрім того, частина жителів активно долучилася до волонтерської діяльності, організації гуманітарної допомоги, логістичного забезпечення, евакуаційних заходів та інших форм підтримки громад під час воєнного стану. Усі зазначені процеси призвели до істотної втрати людського потенціалу та утворення демографічних «провалів» у народжуваності, що надалі суттєво позначиться на соціально-економічній динаміці розвитку громад.

З 2023 р. ситуація дещо змінюється, спостерігається тенденція до повернення частини мешканців. Великоолександрівська громада має найгіршу демографічну ситуацію. На 01.01.2022 р. населення громади становило 16 227 осіб, а на момент повної окупації громади (11.11.2022 р.) воно зменшилося до 4710 осіб, що становило лише 29% загальної кількості населення до війни.

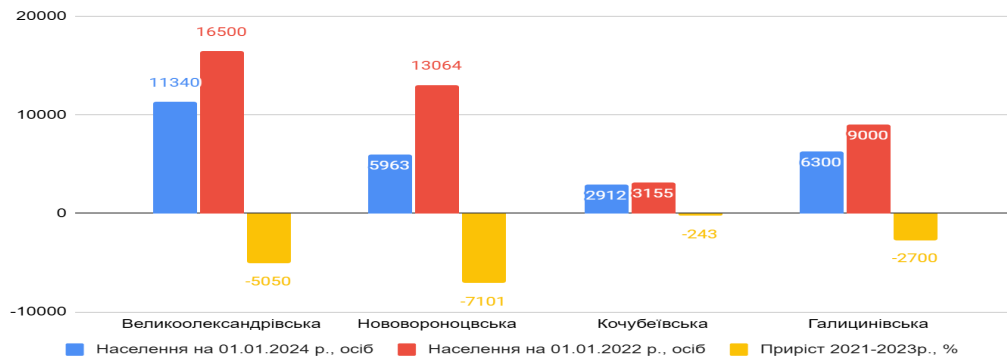

Рис. 3. Зміна чисельності населення деокупованої частини Херсонської і Миколаївської областей
Джерело: [22-25].

На 01.01.2024 р. в громаді проживало уже 11 450 осіб, що все ще майже на 5000 менше, ніж до початку війни [25]. Отже, можна зробити припущення про можливість поступового відновлення чисельності населення в разі стабілізації безпекової ситуації в регіоні. Утім, без реалізації ефективної політики підтримки економічної активності, створення нових робочих місць і забезпечення гідного рівня заробітної плати повернення мешканців до громади залишатиметься малоймовірним.

Утрата людського капіталу означає безповоротну втрату трудових ресурсів (частина мешканців, які виїхали за межі України, зараз не мають наміру повертатися), підприємницької ініціативи та професійних компетенцій, які не можуть бути компенсовані виключно інфраструктурними заходами з відбудови. Проведені опитування свідчать, що відновлення бізнесу та створення нових робочих місць самими мешканцями визначається як один з найнагальніших викликів для громади в умовах післявоєнної трансформації [22].

Окрім зазначених викликів, Херсонська область як регіон, що зазнав значних руйнувань унаслідок повномасштабної війни, буде характеризуватися високим рівнем економічних утрат, що зумовлює суттєве зростання рівня бідності серед населення через високі втрати мешканцями цих територій майна, особливо житла. За даними The New York Times, з початку війни супутники зафіксували понад 210 000 пошкоджених будівель в Україні. Херсонська область має один з найбільших показників пошкодження житла в Україні (рис. 4).

Серед досліджуваних громад найбільших руйнувань житлової інфраструктури зазнали Нововоронцовська та Великоолександрівська громади, де зруйновано відповідно 39% та 26% житлового фонду. Ураховуючи низький рівень заробітної плати в цих громадах (у 2024 р. вона становила приблизно 300 у. о. щомісяця з огляду на курс 40,7 грн / дол. США), скорочення робочих місць і підприємницької діяльності лише підтверджує масштаби економічної деградації на деокупованих територіях.

У контексті фінансової залежності та бюджетної політики громад слід насамперед зазначити про формування тенденції до послаблення фінансової спроможності громад щонайменше за чотирма ключовими критеріями: скороченням чисельності населення внаслідок активних міграційних процесів, а також індексом податкоспроможності місцевих бюджетів і часткою власних доходів у їхній загальній дохідній частині. У 2022-2024 рр. доходи місцевих бюджетів у досліджуваних громадах зменшилися на 40-50%, тоді як видатки скоротилися лише на 20% [27]. Це призвело до зростання дисбалансу між

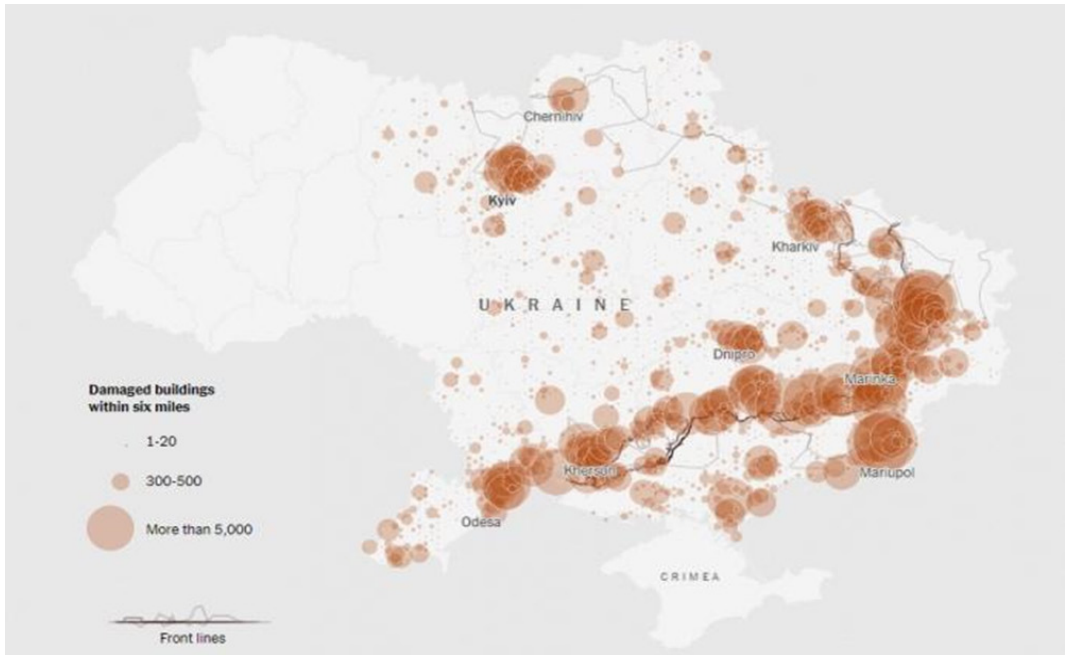

Рис. 4. Зруйновані та пошкоджені житлові будинки в Україні

Джерело: [26].

дохідною та видатковою частинами місцевих бюджетів і створює суттєві ризики для збереження реальної спроможності громад у виконанні делегованих повноважень, зокрема щодо надання соціальних послуг населенню.

Податкові надходження зменшилися за всіма основними статтями: часткою податку на доходи фізичних осіб (унаслідок відтоку населення та погіршення рівня зайнятості осіб працездатного віку), податку на майно та земельного податку (зокрема через замінування та забруднення територій вибухонебезпечними предметами). Водночас ситуація суттєво варіюється між окремими громадами. Наприклад, у Нововоронцовській громаді частка податкових надходжень у загальній структурі доходів знизилася з 44,35 % у 2021 р. та 34,47 % у 2022 р. до 15,06% у 2023 р. Зауважимо, Галичинівська громада зазнала найменшого скорочення доходів серед проаналізованих громад. Це пояснюється значною часткою власних доходів у структурі бюджету до початку повномасштабної війни, наявністю промислових підприємств, а також відносно незначними втратами населення.

Динаміку податкових надходжень і трансфертів до бюджету громад за період 2021-2024 рр. відображено на рис. 5.

Змінюється пріоритетність завдань у сфері бюджетної політики територіальних громад, оскільки зростатимуть капітальні видатки на реконструкцію, капітальний ремонт, нове будівництво, відновлення навколишнього природного середовища й розмінування територій, модернізацію мереж енергопостачання та водозабезпечення, зведення захисних споруд, що робить її значною мірою залежною від зовнішньої підтримки.

Є також інші виклики: по-перше, зниження щільності населення майже удвічі загострює проблему економічної доцільності функціонування та розвитку об'єктів інфраструктури, знижує привабливість територій для комерції. Для порівняння: у довоєнний період щільність населення Херсонської області

Рис. 5. Динаміка податкових надходжень і трансфертів до бюджету громад за період 2021-2024 рр.
Джерело: [27].

становила 37 осіб на 1 кмІ, що вже тоді було одним з найнижчих показників в Україні (за загальнодержавного рівня – 70,3 осіб на 1 кмІ). У межах досліджуваних громад цей показник скоротився майже на 50% [21-25]; по-друге, рівень завантаженості закладів загальної середньої освіти знизився до 40%, а дошкільних навчальних закладів – до 30%. Порівняно з довоєнним періодом (2019-2020 рр.) скорочення сягає 50%, а це означає зростання витрат на освіту та одночасно актуалізує питання оптимізації освітніх закладів відповідно до нових демографічних і соціально-економічних реалій територій.

За таких обставин зростає увага до розширення механізмів інших видів джерел фінансової допомоги. Сьогодні особливу роль у цьому процесі відіграють державні цільові програми, зокрема «єВідновлення», «Армія відновлення», «Кадровий резерв», «Пліч-о-пліч». Значною є роль таких громадських організацій, як ГО «Проліска» (ремонтні набори для лагодження пошкоджень на території громад), БО «Карітас» (фінансова допомога в розмірі 22-120 тис грн на відбудову житла), БФ «For Peace», ГО «Об'єднання відповідальних громадян» (розконсервування та облаштування колодязів для забору води), БФ «Kiddo» (лікарські препарати, медичні засоби) та ін.

Нематеріальні аспекти розвитку деокупованих територій можна узагальнити за такими провідними напрямками:

- зберігається високий рівень загроз і невизначеність щодо тривалості війни, але посилюються соціальні зв'язки між місцевими громадами, громадськими організаціями, державними структурами та міжнародними партнерами, що проявляється у взаємній допомозі. Добровільно сформовані волонтерські, громадські та військово-громадські мережі трансформувалися у важливу компоненту соціальної стійкості, перетворившись із потенційної вразливості на стратегічну перевагу;
- земля має вагоме значення не лише в господарському розвитку, але й важливе ментальне значення для місцевих громад, хоча в умовах збройного конфлікту зазнає найбільш руйнівного впливу, що матиме тривалі негативні наслідки для екологічної рівноваги та здоров'я населення. Водночас окремі природні комплекси, зокрема екосистема Великого Лугу, демонструють ознаки відновлення. Це не лише важливий екологічний процес, це також

символ відродження національної ідентичності та збереження історичної пам'яті, що закладена в природному середовищі;

- знищення об'єктів культури та освіти – це не лише матеріальна втрата, але й ідеологічне неприйняття української ідентичності з боку агресора, спрямоване на витіснення української мови, традицій і суспільних цінностей, підриг моральних та інституційних основ української нації;
- історично поселення переживали періоди значних трансформацій: території сучасних громад були учасниками національно-визвольних рухів, трагедій (війни, голодомор, масова мобілізація селян під час воєн), що справляло руйнівний вплив на соціально-демографічні, економічні та просторово-екологічні процеси територій. Але війна – це також шанс перебудувати старі порядки, виявити інституції та політиків, які є «застійними», а відтак звільнитися від них або їх переформатувати. Сьогодні це проявляється в пошуку нових форм господарювання (правила та норми щодо розвитку сільського господарства та відповідності їх спільній аграрній політиці ЄС, пошук альтернативних джерел водопостачання та енергопостачання після руйнування Каховської ГЕС).

Нами розроблені практичні рекомендації щодо просторової організації та розвитку деокупованих територій:

- інвентаризація та систематизація даних про деокуповані території для просторового управління та розроблення комплексного плану відновлення території;
- посилення стійкості деокупованих територій та організація безпеки середовища життєдіяльності має бути базовою в системі вимог просторової організації та розвитку деокупованих територій і враховувати всю систему чинників безпеки – політичних, містобудівних, соціально-економічних, духовно-світоглядних та ін. Близькість до лінії фронту зумовлює пріоритетність розбудови безпекової інфраструктури: облаштування захисних укриттів, створення та модернізація систем централізованого оповіщення, заходи з підтримки громадського порядку; розміщення систем захисту громади (виділення спецтериторій, резервування простору для містобудівних потреб, відповідність обґрунтованим підходам і нормативним вимогам);
- напрацювання механізмів територіального співробітництва із суміжними громадами для реалізації інфраструктурних проєктів спільного інтересу (вирішення проблем водо – та енергопостачання, розвиток інженерно-технічної і транспортної інфраструктури, утримання закладів охорони здоров'я, утилізація відходів тощо);
- інтенсифікація проєктних робіт з оновлення містобудівної документації різного рівня та тематичної спрямованості; розроблення комплексних планів просторового розвитку громад, забезпечення механізму врахування громадських інтересів під час розроблення та затвердження документації, підвищення прозорості документів;
- відновлення ресурсного потенціалу територій, включно з дослідженням наслідків бойових дій, зокрема щодо забруднення ґрунтів і поверхневих вод хімічними речовинами. Залежно від визначеного рівня забруднення можуть бути застосовані такі заходи: у разі механічного забруднення земель – механічне очищення поверхні від осколків та інших елементів, забезпечення санітарного стану; у разі високого рівня забруднення – комплекс дій, які можуть містити заходи із хімічної та / або біологічної ремедіації; у разі виявлення надмірно забруднених ділянок доцільно розглянути питання щодо консервації таких земель;

- стимулювання розвитку місцевої економіки, використовуючи переваги географічного розміщення, доступності та внутрішніх ресурсів територій, створення умов для відновлення і розвитку сільського господарства та переробки на основі ресурсів і потенціалу сільських територій громади; підтримка професійної і підприємницької діяльності мешканців і мешканок, особливо тих, хто перебуває в найважчій ситуації.

Висновки. Аналіз процесів на деокупованих територіях свідчить про глибокі негативні зміни в соціально-демографічній структурі, економіці, публічних послугах та екології. Війна призвела до серйозних труднощів для бізнесу та аграрного сектору, зниження продуктивності та фінансової спроможності громад. Високий рівень небезпеки, втрата майна та засобів до існування, а також психологічний тиск порушили базові умови життя населення.

Відновлення і просторовий розвиток деокупованих територій має базуватися на комплексній просторовій політиці держави та регіону з пріоритетами щодо зміцнення стійкості та безпеки середовища, створення умов для повернення своїх мешканців і зменшення міграційних втрат.

Список використаних джерел

1. *Економіка регіонів України в умовах війни: ризики та напрямки забезпечення стійкості*: наук. аналіт. вид. / наук. ред. І. З. Сторонянська. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2022. 70 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20220033.pdf>
2. Богдан Т. Фінансово-економічні наслідки війни. *Lb.ua*: сайт. 31.03.2023. URL: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoeconomichni_naslidki.html
3. Оперативне зведення. Тенденції у переміщенні населення та основні потреби людей, що покинули домівки через війну. *RW Response*: сайт. 2024. URL: <https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine>
4. Плохій С. *Російсько-українська війна: повернення історії*. К.: КСД, 2023.
5. Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. №. 2(569). С. 5-33. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005>
6. *Продуктивна спроможність економіки регіонів: оцінювання потенціалу та чинники зростання*: наук. вид) наук. ред. С. Л. Шульц. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2023. 141 с. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20230038.pdf>
7. *Продуктивна спроможність економіки регіонів: теоретико-методологічні та прикладні аспекти*: наук. доп. / наук. ред. С. Л. Шульц. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2022. 104 с. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20220037.pdf>
8. Антонюк Д. А., Жуков В. В. Світовий досвід повоєнної відбудови: уроки для сучасної України. *Управління змінами та інновації*. 2024. № 12. С. 137-143. DOI: <https://doi.org/10.32782/CMi/2024-12-22>
9. Шонфілд Е. *Повоєнна економіка: історія європейських економічних див*. К.: Наш Формат, 2025. 528 с.
10. *Поствоєнний розвиток природно-заповідного фонду Миколаївщини*. Миколаїв-Київ-Чернівці: Друк Арт, 2023. 224 с.
11. Сплодитель А., Голубцов О., Чумаченко С., Сорокіна Л. *Вплив війни росії проти України на стан українських ґрунтів. Результати аналізу*. Київ: Екодія, 2023. 154 с. URL: <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/zabrudnennia-zemel-vid-rosii-summary.pdf>
12. Дьомін М. М., Габрель М. М., Косьмій М. М., Габрель М. М., Лисяк Н. М. Нематеріальна сутність війни: проблеми й підходи до відновлення і просторового розвитку України. *Містобудування та територіальне планування*: наук. тех. зб. 2024. Вип. 87. С. 206-230. DOI: <https://doi.org/10.32347/2076-815X.2024.87.206-230>
13. Як українці захищають свою багатовікову культуру від путінської навали. *Bloomberg*: сайт. 03.11.2022. URL: <https://www.bloomberg.com/graphics/2022-ukraine-culture-russia-war-map-building-preservation/?srnd=citylab>
14. *Управління деокупованими територіями Харківської та Херсонської областей: досвід першого року*: аналіт. доп. / ред. В. Г. Потапенко. К.: НІСД, 2023. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/upravlinnya-deokupovanymy-terytoriyamy-kharkivskoyi-ta>
15. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. *Законодавство України*: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
16. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII. *Законодавство України*: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/conv#n299>

17. DeepStateMAP: сайт. 2022. URL: <https://deepstatemap.live>
18. Стошина В., Толстякова К. Замінована Україна: заборонені «пелюстки», експеримент із підривом та ідентифіковані російські сапери (розслідування). *RadioSvoboda*: сайт. 29.02.2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-zaminovana-ukrayina/32842727.html>
19. Інтерактивна мапа замінованих територій Херсонської області. *Internet Information Services of Microsoft for Ukraine*: сайт. 2022. URL: <https://ua.imsma.org>
20. Безніцька Н. В. Моделювання ґрунтово-кліматичного потенціалу сільськогосподарських земель Херсонської області із застосуванням ГІС-технологій. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія: Сільськогосподарські науки*: зб. наук. пр. 2016. Вип. 4. С. 33-45.
21. Стратегія розвитку Херсонської області на 2021-2027 роки. *Херсонська обласна державна адміністрація*: сайт. 2019. URL: <https://khoda.gov.ua/strateg%D1%96a-rozvitku-2021-2027>
22. Стратегія розвитку Нововоронцовської територіальної громади. *Нововоронцовська селищна рада*: сайт. 2024. URL: <https://nvoron.gov.ua/strategiya-rozvitku-gromadi-09-11-22-25-06-2024>
23. Стратегія розвитку Кочубеївської ОТГ на 2017-2027 роки. *Кочубеївська громада: сайт*. 2021. URL: <https://kochubeivska-gromada.gov.ua/news/1610529264>
24. *Стратегія розвитку Галицинівської об'єднаної територіальної громади на 2018-2026 роки*. Галицинове, 2018. URL: <https://galycynivska.dosvit.org.ua/storage/static-pages/documents/db84c72ed5a3928b6e17e9c67315bbb1.pdf>
25. Стратегія розвитку Великоолександрівської селищної територіальної громади Бериславського району Херсонської області на період до 2027 року. *Великоолександрівська селищна рада*: сайт. 2024. URL: <https://voleks-rada.gov.ua/category/strategiya-rozvytku>
26. Hernandez M., Gettleman J., O'Reilly F., Wallace T. What Ukraine Has Lost. *NYtimes*: Website. 03.06.2024. URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2024/06/03/world/europe/ukraine-destruction.html>
27. *Openbudget*: сайт. 2024. URL: <https://openbudget.gov.ua>

References

1. Storonyanska, I. Z. (Ed.) (2022). *Ekonomika rehioniv Ukrainy v umovakh viyny: ryzyky ta napryamky zabezpechennya stiykosti* [Economy of the regions of Ukraine in wartime: risks and directions of ensuring stability]. Lviv: Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. Retrieved from <http://ird.gov.ua/irdp/p20220033.pdf> [in Ukrainian].
2. Bohdan, T. (2023, Mar 31). Finansovo-ekonomichni naslidky viyny [Financial and economic consequences of the war]. *Lb.ua*: Website. Retrieved from https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoekonomichni_naslidki.html [in Ukrainian].
3. Operativne zvedennya. Tendentsiyi u peremishchenni naselennya ta osnovni potreby lyudey, shcho pokynuly domivky cherez viynu [Operational Briefing: Trends in population displacement and basic needs of people displaced by war] (2024). *RW Response*: Website. Retrieved from <https://reports.unocha.org/uk/country/ukraine> [in Ukrainian].
4. Plokhii, S. (2023). *Rosiy's'ko-ukrayins'ka viyna: povernennya istoriyi* [The Russian-Ukrainian War: The Return of History]. Kyiv: Family Leisure Club [in Ukrainian].
5. Hrytsyuk, V., & Lysenko, O. (2023). Viyna Rosiy's'koyi Federatsiyi proty Ukrainy: voyennyy, mizhnarodno-pravovyy, heopolitychnyy ta ekonomichnyy vymiry [Russia's War Against Ukraine: Military, International Legal, Geopolitical and Economic Dimensions]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2(569), 5-33. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.005> [in Ukrainian].
6. Shults, S. L. (Ed.) (2023). *Produktyvna spromozhnist' ekonomiky rehioniv: otsynuyuvannya potentsialu ta chynnyky zrostannya* [Productive capacity of regional economies: assessing potential and growth factors]. Lviv: Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. Retrieved from <https://ird.gov.ua/irdp/p20230038.pdf> [in Ukrainian].
7. Shults, S. L. (Ed.) (2022). *Produktyvna spromozhnist' ekonomiky rehioniv: teoretyko-metodolohichni ta prykladni aspekty* [Productive capacity of the regional economy: theoretical, methodological and applied aspects]. Lviv: Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. Retrieved from <https://ird.gov.ua/irdp/p20220037.pdf> [in Ukrainian].
8. Antonyuk, D. A., & Zhukov, V. V. (2024). Svitovyy dosvid povoyennoyi vidbudovy: uroky dlya suchasnoyi Ukrainy [World experience of post-war reconstruction: lessons for modern Ukraine]. *Upravlinnya zminamy ta innovatsiyi – Change management and innovation*, 12, 137-143. DOI: <https://doi.org/10.32782/CMI/2024-12-22> [in Ukrainian].
9. Schonfield, E. (2025). *Povoyenna ekonomika: istoriya yevropeys'kykh ekonomichnykh dyv* [Postwar Economy: A History of European Economic Miracles]. K.: Our Format. [in Ukrainian].
10. *Postvoyennyy rozvytok pryrodno-zapovidnoho fondu Mykolayivshchyny* [Post-war development of the natural reserve fund of the Mykolaiv region] (2023). Mykolaiv-Kyiv-Chernivtsi: Druk Art. [in Ukrainian].

11. Splodytel, A., Holubtsov, O., Chumachenko, S., & Sorokina, L. (2023). *Vplyv viyny rosiyi proty Ukrainy na stan ukrayins'kykh gruntiv. Rezul'taty analizu [The impact of Russia's war against Ukraine on the state of Ukrainian soils. Results of the analysis]*. Kyiv: Ecoaction. Retrieved from <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/zabrudnennia-zemel-vid-rosii-summary.pdf> [in Ukrainian].
12. Domin, M. M., Habrel, M. M., Kosmiy, M. M., Habrel, M. M., & Lysyak, N. M. (2024). Nematerial'na tsnist' viyny: problemy y pidkhody do vidnovlennya i prostorovoho rozvytku Ukrainy [The intangible essence of war: problems and approaches to recovery and spatial development of Ukraine]. In *Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya [Urban planning and territorial planning]*: Vol. 87 (pp. 206-230). DOI: <https://doi.org/10.32347/2076-815X.2024.87.206-230> [in Ukrainian].
13. Yak ukrayintsi zakhyshchayut' svoyu bahatovikovu kul'turu vid putins'koyi navy [How Ukrainians are defending their centuries-old culture from Putin's invasion] (2022, Nov 03). *Bloomberg*: Website. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/graphics/2022-ukraine-culture-russia-war-map-building-preservation/?srnd=citylab> [in Ukrainian].
14. Potapenko, V. H. (Ed.) (2023). *Upravlinnya deokupovanyimi terytoriyamy Kharkivs'koyi ta Khersons'koyi oblasti: dosvid pershoho roku [Management of the deoccupied territories of Kharkiv and Kherson regions: first year experience]*: Analytical report. Kyiv: NISS. Retrieved from <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/upravlinnya-deokupovanyimi-terytoriyamy-kharkivskoyi-ta> [in Ukrainian].
15. Pro zabezpechennya prav i svobod hromadyan ta pravovyy rezhym na tymchasovo okupovaniy terytoriyi Ukrainy [On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine] (2014). Law of Ukraine, adopted on 2014, Apr 15, 1207-VII. *Legislation of Ukraine*: Website. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> [in Ukrainian].
16. Pro osnovy sotsial'noyi zakhyshchenosti osib z invalidnistyu v Ukraini [On the basics of social protection of persons with disabilities in Ukraine] (1991). Law of Ukraine, adopted on 1991, Mar 21, 875-XII. *Legislation of Ukraine*: Website. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12/conv#n299> [in Ukrainian].
17. *DeepStateMAP*: Website (2022). Retrieved from <https://deepstatemap.live> [in Ukrainian].
18. Yehoshyna, V., & Tolstyakova, K. (2024, Feb 29). Zaminovana Ukrainy: zaboroneni «pelyustky», eksperyment iz pidryvom ta identyfikovani rosiys'ki sapery (rozsliduvannya) [Mined Ukraine: banned «petals», an explosion experiment and identified Russian sappers (investigation)]. *RadioSvoboda*: Website. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/skhemy-zaminovana-ukrayina/32842727.html> [in Ukrainian].
19. Interaktyvna mapa zaminovanykh terytoriy Khersons'koyi oblasti [Interactive map of mined areas of Kherson region] (2022). *Internet Information Services of Microsoft for Ukraine*: Website. Retrieved from <https://ua.imsma.org> [in Ukrainian].
20. Beznitska, N. V. (2016). Modelyuvannya gruntovo-klimatichnoho potentsialu sil'skohospodars'kykh zemel' Khersons'koyi oblasti iz zastosuvannyam HIS-tehnologiy [Modeling of soil and climatic potential of agricultural lands of Kherson region using GIS technologies]. In *Visnyk Natsional'noho universytetu vodnoho hospodarstva ta pryrodokorystuvannya. Seriya: Sil'skohospodars'ki nauky [Bulletin of the National University of Water Management and Environmental Management. Series: Agricultural Sciences]*: Vol. 4 (pp. 33-45). [in Ukrainian].
21. Stratehiya rozvytku Khersons'koyi oblasti na 2021-2027 roky [Development Strategy of the Kherson Region for 2021-2027] (2019). *Kherson Regional State Administration*: Website. Retrieved from <https://khoda.gov.ua/strateg%D1%96a-rozvitku-2021-2027> [in Ukrainian].
22. Stratehiya rozvytku Novovorontsovs'koyi terytorial'noyi hromady [Development Strategy of the Novovorontsovka Territorial Community] (2024). *Novovorontsovka Village Council*: Website. Retrieved from <https://nvoron.gov.ua/strategiya-rozvitku-gromadi-09-11-22-25-06-2024> [in Ukrainian].
23. Stratehiya rozvytku Kochubeyivs'koyi OTH na 2017-2027 roky [Development Strategy of Kochubeyivska AH for 2017-2027] (2021). *Kochubeyivska Hromada*: Website. Retrieved from <https://kochubeivska-gromada.gov.ua/news/1610529264> [in Ukrainian].
24. Stratehiya rozvytku Halytsynivs'koyi ob'yednanoyi terytorial'noyi hromady na 2018-2026 roky [Development Strategy of the Halytsynivska United Territorial Community for 2018-2026] (2018). Halytsynove. Retrieved from <https://galycynivska.dosvit.org.ua/storage/static-pages/documents/db84c72ed5a3928b6e17e9c67315b5bb1.pdf> [in Ukrainian].
25. Development Strategy of the Velikooleksandrivska Settlement Territorial Community of the Beryslav District of the Kherson Region for the Period Until 2027 (2024). *Velikooleksandrivska Settlement Council*: Website. Retrieved from <https://voleks-rada.gov.ua/category/strategiya-rozvytku> [in Ukrainian].
26. Hernandez, M., Gettleman, J., O'Reilly, F., & Wallace, T. (2024, Jun 03). What Ukraine Has Lost. *NYtimes*: Website. Retrieved from <https://www.nytimes.com/interactive/2024/06/03/world/europe/ukraine-destruction.html>
27. *Openbudget*: Website (2024). Retrieved from <https://openbudget.gov.ua> [in Ukrainian].

Lysyak N. M., Karyy O. I. Transformation processes and models of spatial development of deoccupied territories

The restoration of Ukraine's deoccupied territories faces a number of systemic challenges related to the lack of a comprehensive state approach and an excessive focus on selective infrastructure reconstruction. The purpose of this publication is to explore the processes and transformational changes and to justify approaches to the restoration and spatial development of deoccupied territories in the context of new realities and restoration tasks. The article examines the processes and transformational changes in the deoccupied territories and substantiates approaches to their restoration and spatial development in the context of the new realities and challenges of post-war restoration. It focuses on the regulatory and legal requirements for the functioning of deoccupied territories and justifies the need to take into account socio-economic phenomena and processes that are important for making effective decisions on the development of these territories. A methodology for analyzing, evaluating, and justifying decisions regarding de-occupied territories is substantiated, which provides for: structuring the system in terms of five determinants (spatial, economic, social, temporal, managerial) and their interrelationships and interactions. The main transformations that have taken place in the deoccupied territories are characterized using the example of the Novovorontsov, Velykooleksandriy, Kochubei, and Halytsyniv communities. The assessment of the situation and the main transformations of the deoccupied territories was carried out taking into account such integral characteristics as productive capacity, safety and inclusiveness of the environment, social processes and living standards, financial dependence and budget policy, intangible transformations and the consequences of war. Priorities for the development of deoccupied territories have been identified, in particular: inventory and systematization of data, strengthening the stability of the region and organizing environmental safety, developing mechanisms for territorial cooperation, intensifying project work on updating urban planning documentation and developing comprehensive spatial development plans, as well as stimulating economic activity in the territories.

Keywords: deoccupied territories, deoccupation, Russian aggression, spatial development, post-war recovery, territorial transformations, consequences of war, regional policy.

Лисяк Наталя Михайлівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту організацій Національного університету «Львівська політехніка», старший науковий співпрацівник відділу регіональної економічної політики Інституту регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАНУ (e-mail: nataliya.m.lysyak@lpnu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8228-016X>).

Lysyak Natalya Mykhaylivna – Dr.Sci. (Econ.), Assoc. Prof., Professor of the Department of Management of Organizations, Lviv Polytechnic National University.

Карий Олег Ігорович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій Національного університету «Львівська політехніка» (e-mail: oleh.i.karyi@lpnu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1305-3043>).

Karyy Oleh Ihorovich – Dr.Sci. (Econ.), Prof., Head of the Department of Management of organizations, Lviv Polytechnic National University.

Надійшло 12.04.2025 р.